

TRADITIONALITEIT VAN ECHTPAREN EN GEZINNEN ALS EEN VORM VAN EEN DUURZAME LEVENSSTIJL?

C. de Hoog

J.A.C. van Ophem

Inleiding

In de literatuur over milieu en duurzaamheid is de rol van de consument binnen de huishoudelijke context lange tijd verwaarloosd. In de jaren zeventig werd vooral aandacht geschonken aan de uitputting van niet-vernieuwbare grondstoffen (Meadows, 1972). Hueting (1974) vestigt vanuit een economische optiek de aandacht op de ongeprijsde schaarste en Krabbe (1974) gaat in op het spanningsveld tussen individueel en collectief nut op het gebied van de milieuproblematiek. Ook richt in die jaren de aandacht van beleid en onderzoek in Nederland zich vooral op de producent en in veel mindere mate op de consument. Hierbij vervullen vooral de economische wetenschappen een voortrekkersrol. Sinds het einde van de jaren zeventig ontstaan multi- en interdisciplinaire beleids- en onderzoeksgroepen die het milieu als object hebben. Ook verschijnen er publikaties over het thema consument en milieu (Ester, 1979; Ester & Leeuw, 1981; Van Raaij & Pieters, 1987).

Een belangrijke stimulans voor de verdere ontwikkeling van deze onderzoeksgroepen is toe te schrijven aan de wereldmilieuconferentie in Rio de Janeiro van 1992 en de aandacht die daar wordt geschonken aan de noodzaak om consumptiepatronen te veranderen. In Nederland heeft deze aandacht op internationaal gebied tot gevolg dat in het Tweede Nationale Milieubeleidsplan (NMP-2, 1993), de beïnvloeding van de consument binnen de context van zijn huishouden een belangrijke plaats krijgt toegewezen. Wel dient de kanttekening te worden gemaakt dat ook in het tweede beleidsplan geen duidelijkheid wordt gegeven hoe gedragpatronen zijn te veranderen of hoe gedragpatronen zich kunnen wijzigen (Spaargaren, 1994). In het NMP-2 wordt -waarschijnlijk juist daarom- een actieve bijdrage gevraagd van de sociale wetenschappen.

Huizing (1992) geeft aan dat een huishoudkundige benadering voor de bestudering van het consumentengedrag vruchtbaar kan zijn. Zij concludeert op theoretische gronden dat ontwikkelingen met betrekking tot duurzaamheid en milieubelasting, neveneffecten kunnen zijn van huishoudelijk handelen. De huishoudens nemen juist ten aanzien van een aantal gebieden (mobiliteit,

wassen, voeding, kleding) een centrale plaats in bij de milieuproblematiek.

Van Diepen en Van Ginneken (1994) analyseren, mede op basis van het theoretische model van Huizing, empirische data over huishoudens, demografische ontwikkelingen, consumptiepatronen en milieubelasting. Een van hun belangrijkste bevindingen is dat de demografische structuur, zoals ontgroening, vergrijzing en vooral huishoudensverduunning, en de daarmee samenhangende consumptiepatronen louter en alleen via de samenstelling van het huishouden -de toename van kleinere huishoudens- een grote invloed hebben op de milieubelasting. Zo blijkt bijvoorbeeld dat: "Het totale elektriciteitsverbruik in 2010 aanzienlijk hoger zal uitkomen in vergelijking met 1992 indien rekening wordt gehouden met de huishoudensontwikkeling en met een voortzetting van de trend in het huishoudensspecifieke elektriciteitsverbruik" (op.cit.: 97). Ook ten aanzien van het watergebruik treden er aanzienlijke stijgingen op, die vooral verbonden zijn aan de huishoudensverduunning. Deze min of meer autonome, demografische effecten hebben een aanzienlijke invloed op het milieu. Desondanks heeft het huishouden en het huishoudelijk handelen nog geen centrale plaats verworven binnen het milieubeleid. "Men krijgt niet de indruk dat in het milieubeleid een vorm van kosten-batenanalyse wordt toegepast waarin de huishoudelijke sector is opgenomen. Als een huishouden of consument meer milieuvriendelijk gaat handelen dan kan dat in termen van geld en tijd erg duur zijn, terwijl aan de andere kant de baten niet direct zichtbaar zijn, althans niet op korte termijn. De eigen bijdrage is marginaal. Dit impliceert dat voor de meeste consumenten de baten niet direct zichtbaar zijn en de kosten de baten overtreffen." (van Ophem, 1993 pp. 108-109).

In tegenstelling tot de beperkte aandacht voor de betekenis van demografische ontwikkelingen en van consumptiepatronen van huishoudens voor duurzaamheid en milieu, zien we wel reeds in de jaren zestig belangstelling bij onderzoekers en beleidsvoerders ontstaan voor het concept levensstijl (Hogervorst et al., 1979). De belangstelling voor de levensstijl wordt in die periode echter niet of nauwelijks in verband gebracht met duurzaamheid. Aarts (1995) wijst bijvoorbeeld op een sociologisch onderzoek van Durlacher (1965), waarin wordt gewezen op de relatief hoge consumptie van duurzame consumptiegoederen onder laagstbetaalden, maar niet op de consequenties hiervan voor het milieu. Ook kan Munters (1977a; 1977b) worden genoemd, die onder andere wijst op de relatie tussen het consumenten-

tengedrag en de sociale stratificatie. In een rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid worden de biodynamici als levensstijl-groep genoemd (Hogervorst et al., 1979). Het essentiële van deze groep is hun afwijzing van de consumptiemaatschappij. De begrippen duurzaamheid en milieu worden in dit rapport nog niet gehanteerd, maar de auteurs leveren wel de volgende omschrijving van de levensstijl van de biodynamici: "Er wordt in principe geleefd van wat de grond en het vee op het bedoeninkje opbrengen. Ook de mens vormt in deze kringloop een schakel, mits hij zich aan allerlei beperkende regels houdt om het evenwicht niet te verstoren" (op.cit.: 85). Begin jaren negentig gaan onderzoekers een verband leggen tussen levensstijl, consumptiepatronen en duurzaamheid (Aarts, 1993). Spaargaren (1994) legt een theoretisch verband aan tussen duurzame leefstijlen en duurzame consumptiestijlen. Hij wijst hierbij ook expliciet op de betekenis van huishoudens. Aarts (1995) wijst ook op de centrale betekenis van levensstijlen en huishoudens. Zij stelt dat het onderzoek aanvankelijk sterk economisch gericht is. In de jaren negentig signaleert zij een kentering. De overheid krijgt een steeds grotere belangstelling voor energiebesparing. Aan de burger wordt voorgehouden dat zuinigheid een deugd is. Deze belangstelling voor de rol van huishoudens komt ook tot uiting in onderzoeken die door de overheid en de nutsbedrijven worden geëntameerd. Een voorbeeld hiervan is het basisonderzoek elektriciteitsverbruik kleinverbruikers (BEK) dat sinds 1986 jaarlijks in opdracht van EnergieNed wordt uitgevoerd (Aarts, 1995). In deze onderzoeken wordt aandacht besteed aan de invloed van statuskenmerken van personen en huishoudens op het energieverbruik.

Tabel 1: De ontwikkeling van de samenstelling van huishoudens in de periode 1960-1994 in procenten

	1960	1971	1981	1989	1994
Alleenstaanden	12	17	22	29	31
Echtparen	23	23	23	22	23
Gezinnen	56	52	43	35	32
Eenoudergezinnen	6	5	6	7	7
Niet-gezinshuishoudens	3	3	6	7	7
Totaal absoluut (miljoenen)	3,2	4,1	5,2	6,0	6,5

Het belang van huishoudens, in het bijzonder dat van gezinnen en echtparen, kan ook kwantitatief worden onderbouwd. Van de ruim vijftien miljoen inwoners van Nederland leven er ongeveer elf miljoen in de huishoudens van gezinnen of echtparen. Bijna acht miljoen personen leven in gezinsverband (gehuwden en samenwonenden met kinderen), drie miljoen personen vormen als echtparen een huishouden (eveneens gehuwd of samenwonend, maar zonder kinderen) (De Hoog, 1995). Omgekeerd worden van de zes en half miljoen huishoudens (inclusief alleenstaanden) in Nederland er bijna vier miljoen gevormd door echtparen en gezinnen (CBS, 1995). De ontwikkelingen van aantal en samenstelling van de huishoudens zijn in Tabel 1 weergegeven voor de periode 1960-1994. De huishoudensverdunding is in deze tabel duidelijk zichtbaar.

In het onderzoek dat we hier presenteren staan twee vragen centraal. De eerste vraag luidt: in hoeverre zijn er verschillen binnen de populatie van echtparen en gezinnen in houding en gedrag jegens het milieu? De tweede vraag luidt: in hoeverre is het mogelijk om binnen de (sub)populatie levensstijlen te onderscheiden die al dan niet gunstig voor het milieu zijn?

Levensstijl wordt hierbij omschreven als: "Uiterlijk waarneembare, expressieve gedragskeuzen, die behoren tot de discretionaire handelingsruimte en die de sociale groep waartoe men behoort of wil behoren symboliseren" (Ganzeboom, 1988, p. 34).

In de volgende paragrafen wordt achtereenvolgens ingegaan op de de onderzoekspopulatie en het onderzoeksontwerp, algemene onderzoeksresultaten (frequentietellingen), een nadere analyse met behulp van indices en multi-pele regressie. Met een paragraaf conclusies en discussie sluiten we deze bijdrage af.

De onderzoekspopulatie en het onderzoeksontwerp

In maart 1995 zijn door studenten van de vakgroep Huishoudstudies van de Landbouwuniversiteit 79 vrouwen uit huishoudens mondeling geïnterviewd over hun eetgewoonten. Deze onderzoekspopulatie bestaat uit twee subpopulaties: echtparen met thuiswonende kinderen ($n=55$), door ons gezinnen genoemd, en echtparen zonder thuiswonende kinderen ($n=24$), door ons echtparen genoemd. De procentuele verdeling van deze huishoudens (70-30) komt niet geheel overeen met de verdeling in het universum (echtparen met of zonder thuiswonende kinderen) (60 procent gezinnen en

40 procent echtparen).

Centraal stonden de vragen in hoeverre deze huishoudens een preferentie hadden voor 'buitenlandse' voeding en hoe deze voorkeur verklaard kon worden. Daarnaast zijn 20 vragen opgenomen over houding en gedrag ten aanzien van duurzaamheid en het milieu. Ofschoon we te maken hebben met een kleine onderzoekspopulatie is gebleken dat de variabelen leeftijd en netto-huishoudinkomen geen significante afwijkingen vertonen met de kenmerken van de totale populatie echtparen en gezinnen in Nederland. Dit is wel het geval bij de variabele onderwijsniveau, zoals blijkt uit Tabel 2. Hierbij moet echter worden opgemerkt dat de vergelijking tussen de steekproef en de Nederlandse populatie niet in alle gevallen op dezelfde basis berust. De vergelijking tussen de steekproef en CBS-gegevens is voor leeftijd nog goed mogelijk. Het inkomen is althans bij benadering te vergelijken. Bij het onderwijsniveau is het onderwijsniveau van de gehuwde en samenwonende vrouwelijke respondenten vergeleken met het onderwijsniveau van alle vrouwen van 15-64 jaar in 1992. Uit de vergelijkingen blijkt dat de vrouwen met een hoger onderwijsniveau in de onderzoekspopulatie oververtegenwoordigd zijn terwijl het middenniveau ondervertegenwoordigd is.

Tabel 2: Enkele gegevens van de onderzoekspopulatie vergeleken met de Nederlandse populatie

Leeftijd ^{a)}	Ond	NL	Inkomen ^{b)}	Ond	NL	Onderwijs ^{c)}	Ond	NL
25-34	26	26	Laag	7	9	Laag	47	49
35-44	25	31	M.Laag	18	25	Midden	22	36
45-64	49	43	M.Hoog	37	32	Hoog	32	15
			Hoog	38	34			
χ^2	1.58 (n.s.)		2.88 (n.s.)			19.58 (p < .01)		

a) onderzoek (Ond) en Nederland (NL): gehuwde vrouwen 25-64

b) Ond: netto gezinsinkomen NL: besteedbaar gezinsinkomen

c) Ond: gehuwde vrouwen NL: alle vrouwen

Bron: NL = CBS, Statistisch Jaarboek 1994

Met betrekking tot betaalde arbeid zijn er bij de gehuwde vrouwen ook enige afwijkingen tussen de onderzoekspopulatie en het universum aanwezig. In Nederland verricht 48 procent van de gehuwde vrouwen met kinderen en 43 procent van de gehuwde vrouwen zonder kinderen in de leeftijdsklasse

15-64 jaar geen betaalde arbeid. In de onderzoekspopulatie zijn de corresponderende percentages 35 respectievelijk 44 procent ($\chi^2 = 2,1$; n.s.).

Van de mannen uit de onderzoekspopulatie heeft 87 procent betaald werk, 93 procent voor mannen met kinderen en 80 procent voor mannen zonder kinderen. In Nederland heeft 84 procent van de gehuwde mannen met kinderen een baan en 65 procent van de gehuwde mannen zonder kinderen. ($\chi^2 = 3,98$; $p < .05$). Meer mannen uit de onderzoekspopulatie verrichten dus betaalde arbeid dan het gemiddelde van de totale Nederlandse populatie mannen.

Enkele algemene onderzoeksresultaten

In Tabel 3 wordt een overzicht gegeven van de houding van de respondenten tegenover het milieu en de duurzaamheid. Bij de respondenten is er een algemene bezorgdheid over het milieu aanwezig. Het is echter opvallend dat deze bezorgdheid lang niet in alle gevallen tot uitdrukking komt in de houding. Het scheiden van huisvuil scoort hoog. Ook een aanzienlijke prijsverhoging, vijftig cent per ons, van rundvlees lijkt voor deze populatie aanvaardbaar. Hierbij maken we ten aanzien van vleesprijs wel de kanttekening dat de vraagstelling wellicht te suggestief is geweest, het zou waarschijnlijk beter zijn geweest om te vragen naar de prijs per kilo. Een grote prijsverhoging voor autobrandstof en vooral een verhoging van de vliegpreizen naar vakantiebestemmingen wordt evenwel door een grote meerderheid niet aanvaardbaar geacht. De mobiliteit (auto, vliegvakantie) lijkt bij de onderzoekspopulatie de voorkeur te genieten boven bescherming van het milieu.

Tabel 3: De houding van de respondentes ten aanzien van milieu en duurzaamheid

Item	Ja in %
Gescheiden huisvuil ophalen is goed voor het milieu ¹	98
Bezorgd over het milieu zijn ¹	84
Rundvlees voor milieu 50 cent per ons duurder maken ¹	82
Autobrandstof voor milieu f1,- per liter duurder maken	41
Huishoudelijk afval per kg betalen ¹	37
Vliegvakantie duurder maken	29

i) item opgenomen in milieuvriendelijke houdingsindex (zie tekst)

In Tabel 4 is het gedrag van de respondenten gezien ten aanzien van het

milieu en de duurzaamheid. Ook hier treden aanzienlijke verschillen op tussen de items. Meer dan 90 procent van de respondenten zegt zich op een milieuvriendelijke wijze te ontdoen van glas, batterijen, chemisch afval en oud papier. Men probeert zuinig met gas en elektriciteit te zijn, wasmiddelen worden in navulverpakking gekocht. Ook uit de gedragsitems blijkt dat men weinig of geen wijzigingen wenst bij het gebruik van de auto. Met betrekking tot voeding zien we dat hier lage scores aanwezig zijn. Het eten van onbespoten fruit en het kopen van eko-aardappelen komt bij deze populatie weinig voor. Ongeveer een kwart van ondervraagde vrouwen let bij een aankoop op de aanwezigheid van een eventueel milieukeurmerk.

Tabel 4: Het gedrag van de respondentes ten aanzien van duurzaamheid

Item	Ja in %
Deponeert glas in glasbak	96
Biedt chemisch afval apart aan ¹	95
Levert lege batterijen apart in ¹	94
Zamelt oude kranten apart in ¹	90
Is zuinig met gas/elektriciteit	86
Koopt wasmiddelen in navulpak ¹	86
Heeft spaardouche	44
Gebruikt geen bleekwater	38
Gebruikt minder vaak de auto	24
Let op een milieukeurmerk	23
Eet onbespoten groenten en fruit ¹	13
Koopt eko-aardappelen	13

i) Item opgenomen in milieuvriendelijk gedragsindex (zie tekst)

Uit de tabel blijkt ook dat het gebruik van de spaardouche en het niet (meer) gebruiken van bleekwater een middenpositie innemen.

Een nadere analyse

De vragen naar houding en gedrag zijn gerangschikt naar twee indices: de milieuvriendelijke houdingsindex en de milieuvriendelijke gedragsindex. De opgenomen items voor beide indices staan vetgedrukt in Tabel 3 en Tabel 4. Per index is gepoogd een zo groot mogelijke betrouwbaarheid te krijgen door het elimineren van sommige variabelen.

Vier vragen zijn gebruikt voor de samenstelling van de milieuvriendelijke houdingsindex (zie Tabel 3). Deze index heeft een betrekkelijk lage interne betrouwbaarheid (Cronbach's $\alpha = 0,49$; $\mu = 3,0$; $\sigma = 0,8$). Voor de

samenstelling van de milieuvriendelijke gedragsindex is gebruik gemaakt van vijf vragen (zie Tabel 4). De betrouwbaarheid van deze index is eveneens tamelijk laag (Cronbach's $\alpha = 0,55$; $\mu = 3,6$; $\sigma = 0,7$).

Naast deze indices, die als afhankelijke variabelen beschouwd kunnen worden, zijn twee andere indices ontwikkeld die samen met andere variabelen als onafhankelijke variabelen worden beschouwd. Deze indices zijn: de traditionaliteitsindex en de index van het consumptief bewustzijn.

De traditionaliteitsindex berust op negen items: 'over het algemeen bepaal ik wat we eten'; 'de tafel hoort bij het avondeten gedekt te zijn'; 'het avondeten hoort gezamenlijk aan tafel te worden genuttigd'; 'eten voor de tv, met je bord op schoot, is ongezellig'; 'tijdens de vakantie beslissen de kinderen mee over uitstapjes die gemaakt worden'; 'kinderen moeten altijd hun bord leeg eten, ook als zij het niet lekker vinden'; 'oudere kinderen mogen zelf weten wat ze eten voor het ontbijt'; 'ouders beslissen over de vakantiebestemming, kinderen hebben hier geen invloed op'; 'kinderen moeten eten wat de pot schaft'. De betrouwbaarheid van deze traditionaliteitsindex is eveneens matig (Cronbach's $\alpha = 0,55$; $\mu = 4,8$; $\sigma = 1,6$).

De index van het consumptief bewustzijn is samengesteld uit vier items. Deze zijn: 'het is leuk om te winkelen'; 'ik koop minstens vijf keer per jaar nieuwe schoenen'; 'het lijkt me wel wat om een culinair weekend in Antwerpen door te brengen'; 'als ik de gelegenheid kreeg zou ik een tweedaags verblijf in 'beauty farm' niet afslaan'. Ook deze index heeft een lage betrouwbaarheid (Cronbach's $\alpha = 0,45$; $\mu = 2,8$; $\sigma = 1,2$). Gelet op het secundaire karakter van de gegevensanalyse menen we, ondanks de lage α 's, te mogen concluderen dat er een bepaalde mate van homogeniteit aanwezig is.

Bij de analyse zijn, naast de traditionaliteitsindex en de index van het consumptief bewustzijn, als onafhankelijke variabelen opgenomen de variabelen: aanwezigheid van kinderen binnen het huishouden; het netto-huishoudinkomen; het onderwijsniveau van de respondent; de leeftijd van de respondent; de duur van het betaald werk van de respondent; de mening van de respondent dat ze voldoende tijd heeft voor de huishouding. De opname van deze variabelen wordt verantwoord in eerdere publikaties (De Hoog & Van Ophem, 1994; Van Ophem & De Hoog, 1994; Van Ophem & De Hoog, 1995).

Uit Tabel 5 blijkt dat de milieuvriendelijke houdingsindex door slechts

één variabele wordt beïnvloed: het onderwijsniveau van de respondente. Hoe hoger het onderwijsniveau van de respondente is, des te vriendelijker haar houding jegens milieu en duurzaamheid. De verklaarde variantie van de regressievergelijking is echter bijzonder laag. Dit zou er evenwel op kunnen duiden dat onder de Nederlandse bevolking een milieuvriendelijke houding stilaan gemeen goed is geworden.

Tabel 5: Regressie-analyse van milieuvriendelijke houdingsindex (forward procedure)

variabele	Beta (p-waarde)
onderwijsniveau respondent	0.27 (p < .05)
R ²	0.07
F	4.68
p(F)	0.02

Bij regressie-analyse van de milieuvriendelijk gedragsindex blijkt dat twee onafhankelijke variabelen hierop een invloed hebben: de traditionaliteitsindex -gemeten via items over eetgewoonten en gedrag ten aanzien van vakantie- en de aanwezigheid van kinderen in het huishouden (Tabel 6). Zowel de aanwezigheid van kinderen in de huishoudens als een grotere mate van tradionaliteit leidt tot meer milieuvriendelijk gedrag.

Tabel 6: Regressie-analyse van de milieuvriendelijk gedragsindex I (Forward procedure).

variabelen	Beta (p-waarde)
traditionaliteit	0,28 (p < .05)
aanwezigheid van kinderen	0,32 (p < .01)
R ²	0,17
F	7,45
p(F)	0,00

Milieuvoorlichting en milieu-educatie hebben een belangrijke plaats gekregen in het basisonderwijs. Het is mogelijk dat hierdoor 'oudere' kinderen hun ouders in hun gedragingen kunnen beïnvloeden. Om dit te bezien hebben we twee groeperingen onderscheiden: enerzijds echtparen zonder kinderen en ouders met 'jongere' kinderen (< 8), anderzijds ouders met kinderen van acht jaar of ouder. Uit de vergelijking van deze beide

groeperingen blijkt het gedrag van de gezinnen waar het oudste kind acht jaar of ouder is meer milieuvriendelijk te zijn (Tabel 7). Ook hier geldt dat hoe hoger de score op de traditionaliteitsindex is des te milieuvriendelijker het gedrag is.

Tabel 7: Regressie-analyse van milieuvriendelijk gedragsindex II (Forward procedure).*

Variabele	Beta (p-waarde)
traditionaliteit	0,32 (p < .01)
oudste kind 8 jaar of ouder	0,27 (p < .05)
R ²	0.18
F	6.72
p(F)	0.00

Tenslotte zij vermeld dat de milieuvriendelijke houdingsindex niet gecorreleerd is met de milieuvriendelijke gedragsindex. Dit betekent dat kennis over milieu en duurzaamheid niet automatisch tot gedragsveranderingen leidt. De uitkomsten van de regressie-analyse op milieuvriendelijk gedrag laten echter zien dat er wel enig verband aanwezig is tussen enerzijds bepaalde traditionele opvattingen (traditionaliteitsindex) en gezinssamenstelling (kinderen) en anderzijds milieuvriendelijk gedrag.

Conclusie en discussie

We hebben in ons onderzoek de vraag gesteld of er verschillen bestaan in houding, gedrag en levensstijlen van echtparen en gezinnen, die consequenties hebben op het milieubesef en het milieugedrag. Op grond van de analyse menen we deze vraag met de nodige voorzichtigheid bevestigend te kunnen beantwoorden.

Hierbij maken we echter de kanttekening dat het begrip levensstijl bij ons een algemene invulling heeft gekregen. Deze algemeenheid is een gevolg van (1) de beperkte omvang van de steekproef, (2) de lage betrouwbaarheid van de geconstrueerde indices, en (3) de lage verklarende waarde van de geschatte vergelijkingen.

Voor vrijwel alle huishoudens geldt dat milieuvriendelijk gedrag vooral bestaat uit het scheiden van allerlei soorten huishoudelijk afval. Deze huishoudens maken gebruik van diensten en voorzieningen op het milieuge-

bied. Ook proberen bijna alle huishoudens zuiniger te zijn met gas en elektriciteit. Veel minder komt de milieuvriendelijkheid tot uiting bij het al dan niet gebruiken van de auto. Het minst komt milieuvriendelijk gedrag voor bij de aanschaf en het gebruik van duurzaam geproduceerd voedsel (het eten van onbespoten fruit en groente, het kopen van eko-aardappelen).

Het lijkt aannemelijk dat, naast de aanwezigheid van diensten en voorzieningen in de wijk voor afvalscheiding (oude kranten ophalen, glasbak, textielbak, chemisch afval), vooral de aanwezigheid van kinderen een disciplinerende invloed heeft op het gedrag van de ouders. Op hedendaagse scholen wordt milieuvriendelijkheid benadrukt. We zien dan ook dat echtparen waarvan het oudste kind acht jaar of ouder is het milieuvriendelijkst zijn. Dit zou er dan op kunnen duiden dat ten aanzien van het milieu er sprake is van een socialisatieproces waarbij de kinderen de ouders beïnvloeden en niet omgekeerd. Maar wellicht kan het gedrag van deze gezinnen ten aanzien van milieu ook verklaard worden vanuit een traditionele (burgerlijke) levensstijl. Het zou zo kunnen zijn dat juist de leden van deze huishoudens eerder geneigd zijn de wenken en voorschriften van de overheid op het milieugebied (glasbak, chemokar, oud papier, batterijen) te volgen dan leden van andere huishoudensconfiguraties. Deze hypothese verdient nader onderzoek.

Uiteraard zijn er meer complexen te noemen die van invloed kunnen zijn op het gedrag van gezinnen, zoals de invloed van voorlichting via massamedia en sociale controle. Deze fenomenen kunnen overigens ook als uitingen van een traditionele levensstijl worden beschouwd. Dat de gezinnen, maar ook de andere huishoudens, gericht zijn op financiële voordeel en zuinigheid bij nutsvoorzieningen, behoeft geen verwondering te wekken gelet op de reële inkomensontwikkelingen in Nederland in de afgelopen tien jaar en op de hoogte van de energieprijzen voor kleinverbruikers.

Het geringe gebruik van duurzaam geproduceerd voedsel kan waarschijnlijk aan een viertal factoren worden toegeschreven. Allereerst kan dit te maken hebben met de verkrijgbaarheid. Ofschoon de penetratie van duurzaam geproduceerd voedsel binnen de winkelbedrijven toeneemt, is het toch in veel gevallen omslachtig om dergelijk voedsel te kopen. Ten tweede is het onderscheid in de winkel tussen duurzaam geproduceerd voedsel en ander voedsel voor de consument niet gemakkelijk te bepalen. Ten derde

heeft de winkelprijs van duurzaam geproduceerd voedsel uiteraard ook invloed op de aanschaf van deze produkten. Als vierde factor noemen we hier dat bij velen het inkopen van duurzaam geproduceerd voedsel nog niet behoort tot een gewoonte of tot een element van een levensstijl, zoals kennelijk wel het geval is bij het scheiden van afval.

Met betrekking tot de prijs kan de schijnbare voorkeur van de onderzoekspopulatie voor een hogere rundvleesprijs om het milieu te sparen, deels worden verklaard vanuit een suggestieve vraagstelling (de prijs per ons) en waarschijnlijk ook uit sociale wenselijkheid. Tussen zeggen en doen kan, juist op dit financiële gebied, een kloof aanwezig zijn. Daarbij komt nog dat voedsel onder de lopende uitgaven valt, zodat bij inkomensschaarste bezuinigd wordt op de prijs.

Met betrekking tot het begrip levensstijl kan worden gezegd dat noch in dit onderzoek noch in ander onderzoek dat wij hebben verricht (De Hoog & Van Ophem, 1994; Van Ophem & De Hoog, 1994; Van Ophem & De Hoog, 1995) een naadloze aansluiting met de benaderingswijze van Bourdieu, namelijk een convergentie van economische, sociale en culturele variabelen (Bourdieu, 1984), voorkomt. Wellicht is er wel van convergentie sprake bij specifieke groepen, zoals biodynamici, bevindelijke christenen, yuppen, vegetariërs of grachtengordelbewoners.

Steeds weer blijkt echter uit ons onderzoek dat gezinnen (echtparen met kinderen) binnen verschillende domeinen (vakantie, monetarisering, gemaksvoeding) zich onderscheiden van andere huishoudensconfiguraties en wel zodanig dat er sprake is van een levensstijl, die we als traditioneel of burgerlijk kunnen kenmerken. Gezinnen zorgen derhalve zelf voor een globaal onderscheid, ook op het terrein van voeding en duurzaamheid.

Zorgwekkend is dat beleidsmakers zo weinig aandacht schenken aan het verschijnsel huishoudensverduunning. De demografische structuur van huishoudens is in dit verband van belang (van Diepen & van Ginneken (1994). Velema (1995) wijst er zelfs op dat de staat, naast enige bevoordeling van gezinnen (de alleenverdiende kostwinner), indirect de opsplitsing van gezinnen en het alleenwonen subsidieert. Het lijkt er op dat overheidsregelingen een katalyserende werking hebben op de huishoudensverduunning.

Belangrijk achten we ook dat de respondenten grosso modo in houding en gedrag milieuvriendelijk pogen te zijn. Hierbij moet echter worden opgemerkt dat de uitkomsten van de regressie-analyse van de milieuvriendelijke

houdingsindex en van de milieuvriendelijke gedragsindex een lage verklaarde variantie te zien geven.

De milieuvriendelijkheid in houding en gedrag ten aanzien van een betrekkelijk simpel probleem als de behandeling van het huishoudelijk afval lijkt in Nederland vooralsnog geslaagd te zijn. Veel problematischer lijkt het om het consumptieve gedrag verder te beïnvloeden. Vanuit een economische invalshoek pogen beleidsmakers via milieuheffingen een gewenst gedrag te bewerkstelligen. Wellicht geven deze heffingen op individueel niveau enig soelaas, maar het reguleren en het controleren van meer dan 15 miljoen consumenten in zesenhalf miljoen huishoudens lijkt een niet erg zinvolle bezigheid (Van Ophem, 1993). Indien heffingen te hoog worden, zullen sommige huishoudens deze ontwijken, bijvoorbeeld door afval elders te deponeren of via administratieve handelingen het ledental van het huishouden te verminderen. Daarbij speelt ook een rechtvaardigheidsprobleem, omdat milieuheffingen zwaarder drukken op lagere inkomens dan op hogere inkomens.

Daarnaast doet zich nog een ander structureel probleem voor. Binnen het markteconomisch bestel bestaan asymmetrische machtsverhoudingen tussen producenten en consumenten in de zin dat de producent meer macht heeft dan de consument. Dit vertaalt zich direct naar de uitkomsten van politieke besluitvorming. De besluitvorming over de ekotax is daar een sprekend voorbeeld van: consumenten betalen veel, producenten vrijwel niets.

Het lijkt dat de overheid meent dat de (milieubewuste) consument in vrijheid gestuurd door milieuheffingen zijn milieuvriendelijke keuze dient te maken. Dit is echter gebaseerd op onjuiste veronderstellingen. De vrijheid van de consument is beperkt, en veel huishoudens kunnen hun gedrag niet of slechts zeer moeizaam veranderen. Voor deze huishoudens geldt dat de eigen kosten prevaleren boven de milieukosten.

Literatuur

- Aarts, W. (1993). Voorwaarden voor toenemende terughoudendheid in consumptie, In: A.H. Perrels (red.), *Leefstijl en energie. Waar moet dat heen, hoe zal dat gaan.....Een interdisciplinaire kruisbestuiving*. Petten, ECN
- Aarts, W. (1995). *Ontwikkelingen in levensstijlen en elektriciteitsgebruik*. Amsterdam, Amsterdamse School voor Sociaal Wetenschappelijk Onder-

zoek

- Bourdieu, P. (1984). *Distinction. A social critique of the judgement of taste*. London, Routledge and Kegan Paul
- Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (1994). *Statistisch Jaarboek 1994*. 's-Gravenhage, SDU.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (1995). *Statistisch Jaarboek 1995*. 's-Gravenhage, SDU.
- Diepen, A. van & J. van Ginneken (1994). *Demografische ontwikkelingen, consumptiepatronen en milieubelasting in Nederland, een verkenning van de betekenis van de demografische component voor het milieuvraagstuk*. NIDI-rapport no. 34, Den Haag
- Durlacher, G.J. (1965). *De laagstbetaalden*. Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting
- Ester, P. (1979). *Sociale aspecten van het milieuvraagstuk*. Assen, Van Gorcum
- Ester, P. & F.J. Leeuw (1981). *Energie als maatschappelijk probleem*. Assen, Van Gorcum
- Ganzeboom, H. (1988). *Leefstijlen in Nederland, een verkennende studie*. Rijswijk, Sociaal en Cultureel Planbureau, Cahier nr. 60
- Hogervorst, A., M. Moussault, B. van Steenbergen, P. Thoenes & R. Zelvelder (1979). *Konsumptieveranderingen in maatschappelijk perspectief*. Utrecht, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid/vakgroep Planning en Beleid Sociologisch Instituut Rijksuniversiteit Utrecht
- Hoog, C. de (1995). *De marginalisering van het gezin aan het einde van de 20ste eeuw: een poging tot opheldering van een hardnekkig misverstand*. Wageningen, Vakgroep Huishoudstudies, LUW
- Hoog, C. de & J.A.C. van Ophem (1994). Monetarisering, voeding en voedsel. In: Y.K. van Dam, C. de Hoog & J.A.C. van Ophem (red.), *Eten in de jaren negentig: reflecties op gemaksvoeding*. Wageningen/Delft, Landbouwniversiteit/Eburon
- Huetting, R. (1974). *Nieuwe schaarste en economische groei*. Amsterdam, Agon/Elsevier
- Huizing, A. (1992). *Huishouding en Milieu, een theoretische benadering*. reeks publikaties nr. 6, Wageningen, vakgroep Huishoudstudies
- Krabbe, J.J. (1974). *Individueel en collectief nut*. Mededelingen Landbouw-

- hogeschool Wageningen 74-4.
- Meadows, D. (Club van Rome) (1972). *Rapport van de Club van Rome: grenzen aan de groei*. Utrecht, Het Spectrum
- Munters, Q.J. (1977a). *Stijgende en dalende cultuurgoederen*. Alphen aan den Rijn, Samson.
- Munters, Q.J. (1977b). Sociale stratificatie en consumentengedrag. *Jaarboek van de Nederlandse Vereniging van Marktonderzoekers*, 130-148.
- Ophem, J.A.C. van (1993). Consument en milieu. In: W.J.M. Heijman & J.A.C. van Ophem (red.), *De toekomst is verleden tijd*. Delft/Wageningen, Eburon/Landbouwwuniversiteit
- Ophem, J.A.C. van & C. de Hoog (1994). Differences in leisure behaviour between the rich and the poor in the Netherlands. In: I. Henry (ed.), *Leisure in different worlds: modernity, postmodernity and lifestyles*. Vol.1, London, LSA, 283-303.
- Ophem, J.A.C. van & C. de Hoog (1995). Monetarisering in de huishouding: een analyse van de huishoudvoering van relatief welgestelden, *Huishoudstudies*. 5, 2, 1995, 8-20.
- Ploegmakers, M.J.H. & L. Th. van Leeuwen (1994). *Nederlandse huishoudens; drie decennia verandering*. Zoetermeer, VROM
- Raaij, W.F. van & R.G.M. Pieters (1987). Milieubewust consumentengedrag: mogelijkheden en onmogelijkheden. *De Europese Gemeente*, 22, 41-47.
- Spaargaren, G. (1994). Duurzame leefstijlen en -consumptiepatronen (1). *Tijdschrift voor sociologie*, 15, 2, 29-66.
- Velema, W. (1995). Schizofrene gezinspolitiek. *Intermediair*, 44, 11-15.